

SÖZLÜKBİLİM VE ARAPÇA SÖZLÜK ÇALIŞMALARINA TARİHSEL BİR YAKLAŞIM

Galip Yavuz*

Anahtar Kelimeler: Sözlük, sözlük bilim, leksikografi, Arapça.

Bu çalışmamızın amacı, Arap dili alanında daha önceden yapılmış çalışmalar ışığında "sözlükbilimin" geçirdiği tarihsel evreleri değerlendirmektir.

Sözlükbilim (Leksikografi) in Tanımı ve Tarihsel seyri

Sözlükbilim, bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koymaya yönelik, bu amaçla yöntemler geliştirerek uygulama yollarını gösteren bir dilbilim alanıdır.¹ Bir dildeki sözlüksel birimleri, başka bir deyişle, anlambirimlerin sözlükbirim niteliği taşıyanları ile, dilbilgisel olmayan ve sözlükbirimler gibi işlem gören çeşitli birleşimleri (bileşke birimler) dilbilim yöntemleriyle inceleyen, bu arada sözlük yapımının kuramsal sorunlarını ele alan bilimdir.²

Dünyada ilk sözlüğün ne zaman, nerede ve hangi dili temel alarak hazırlandığı konusunda kesin bir bilgimiz olmamakla birlikte leksikografi çalışmalarının, insanın tarihi kadar eski olduğunu tahmin ediyoruz. İlk yaratılışta kendisine dil, konuşma yetisi, eşyayı tanımlama kabiliyeti verilen insanın böyle bir çalışmaya girişmesi gayet mantıklı bir teşebbüstür.

Allah "*ben yeryüzünde bir halife yaratacağım*"³ dediğinde, hilafetin bir gereği olarak ona bütün isimleri öğretti.⁴ Hem kendisine öğretilen bu isimlerin anlamlarını ve mahiyetlerini kavramanın, hem de bu görevlendirilmeye layık olup olmadığının ölçülmesi için insan imtihana tabi tutuldu.⁵ Sözlük çalışmalarını yazılı ve sözlü diye iki döneme ayıracak olursak; Adem'in bilip de meleklerin bilmedikleri, yabancıları oldukları şeylerin Adem tarafından meleklerin huzurunda bir bir izah edilmesini leksikografinin sözlü ve tek dilli başlangıcı olarak kabul edebiliriz. Çünkü burada her iki tarafın bildiği tek bir dil söz konusu olabilir. Leksikografiden kasıt bilinmeyen kelimenin açıklanması ve izahı olduğuna göre, İncilde geçen "*Öyleyse nasıl olmalı kardeşlerim! Ruhsal toplantılarınızda herkesin bir katkısı, bir ilahisi, bir öğretisi, tanrısal bir açıklaması, bir yabancı dili, bir tercümesi vardır. Bunların tümü yapıcılık doğrultusunda olmalıdır. Biri yabancı bir dil konuşuyorsa, iki ya da en çok üç kişi sırayla konuşsun, bir kişi de çeviri yapsın.*"⁶ ayeti çift dilli sözlü leksikografinin tipik bir örneği olabilir.

* Yrd. Doç. Dr. C. Ü İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâğatı Öğretim Üyesi.

¹ Aksan, D. A.g.e. s.71, Türk Dil Kur. Ankara, 1985, Korkmaz, Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, s.140, Türk Tarih Kur. Yay. Ankara, 1992.

² Vardar, Berke, Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, s.192, İstanbul, 1998.

³ Bakara suresi, 30. ayet.

⁴ Bakara suresi, 31. ayet.

⁵ Aynı sure, 33. ayet.

⁶ İncil, Korintlilere I. Mektup, 14. Bölüm (26-27)

İlkeler ve temel esaslar doğrultusunda kelime ve terimlerini düzene koyma ihtiyacı hissetmiş olan Araplar, kendi dillerinde yazılmış bilimsel kitapların çokluğu ve gelişmiş ilmi birikime sahip olmalarıyla öğünen bir millettir. Ancak sözlükbilimin başlangıç tarihi Araplara dayandırılmaz.⁷

M.Ö. XI. yüzyılda Bawetshi'nin hazırladığı yaklaşık 40.000 kelimecik Çince sözlüğü ilk yazılı leksikografiye örnek gösterilmektedir.⁸ Çinlilerin sözlükbilimdeki maharetleri, Hu-Shin'in M.Ö. 150 yıllarında çıkardığı Shwo-Van⁹ isimli sözlüğü ile Ku-eWang'ın M.Ö. 530'da hazırladığı Çin ve Japon lexicografilerini temel alan Yu-Pien adındaki sözlüğünden anlaşılmaktadır.

Eski Sümer kalıntılarında çivi yazısıyla yazılmış Sümerce, Akatca dillerinde sözlüğe benzeyen yazıtlara rastlanmıştır. Diğer yandan Hz. İsanın doğumuna rastlayan dönemlere ait olduğu sanılan Yunanca ve Roma dilleriyle yazılmış Falyarus Falakus adlı, içinde bir takım sözcüklerin anlamlarını açıklayan küçük sözlüklerin varlığından da söz edilmektedir.¹⁰

Yine denilmektedir ki, çivi yazısının yerine alfabetik yazıyı kullanmaya kalkışınca zorluklarla karşılaşan Asurlular, M.Ö. 628-622 yılları arasında terk ettikleri eski yazılarının dini merasimlerde din adamları tarafından hala kullanılmakta olmasını fırsat bilerek, sembolik kelimeleri toplayıp Ninova'daki Asur Banibal'daki Büyük Kütüphane'de koruma altına almışlardır.¹¹

İskenderiye Müzesinin kütüphanecisi Bizanslı Aristophanes'in M.Ö. II. ve I. yüzyıllarda günümüzdekilere benzer bir sözlük meydana getirdiği söylenir.¹² Etkisi yüzyıllarca devam etmiş İskenderiye Dil Okulu'nun kurucuları olan Yunanlılar da sözlük konusunda Çinlilerden geri değillerdi. Yine bir İskenderiyeli olan Pamphilus'un daha evvelki çalışmalara istinat ederek hazırladığı 95 kitaptan oluşan Yunanca sözlüğü, İskenderiyeli Apollanus'un, Homeros'un İlyada ve Odessia'sında geçen kelimeleri ihtiva eden sözlüğü,¹³ Valerius Harpocratio'nun eski Yunan'ın en büyük 10 hatibinin kullandıkları kelimelerin tümünü içeren Harpocratio'u,¹⁴ Julius Pollux'un konularına göre tertiple ettiği 10 ciltlik Onomasticon'u,¹⁵ Hesychius,¹⁶ İskenderiyeli Holladis, Ammonius ve Tibeli Orion'un¹⁷ sözlükleri Yunanlıların bu sahada ne derece iddialı olduklarının örnekleridir. Marcus Verrius Flaccus'un muhtasar bir nüshası günümüze gelebilmiş 20 ciltlik büyük sözlüğü¹⁸ ile ilk dilci olarak bilinen vatandaş Veron'un 6 ciltlik¹⁹ lügat kitapları da Latinlerin iftihar ettikleri eserlerindedir.

SÖZLÜK, SÖZLÜK TÜRLERİ VE SÖZLÜK ÇALIŞMALARI

Sözlük: Bir dildeki sözcüksel birimlerin tümünü ya da bir bölümünü, genellikle abecesel düzen, kimi durumlarda da konulara ya da kavramsal alanlara göre tanımları, tanıkları, söylenişleri, kökenleri, kullanımları, dilbilgisi ulamları, eşanlamlıları vb. ya da bir başka dildeki karşılıkları ile sunan yapıttır.²⁰ Herhangi bir dilde belirli bir mantık düzeniyle kelimeleri toplayan, her kelimenin anlamıyla bağlantı

⁷ Fischer, Wolfdietrich, Al-Mu'cem al-'Arabî at-Tarihî, c.I, s.4, Kahire 1967.

⁸ Zeydan, Corci, Tarihu'l-Edebi'l-'Arabî, c.II, s.354, Kahire, 1985.

⁹ Attar, Abdulgafur, Mukaddimetu's-Sihah, s.40-41, Kahire,1956.

¹⁰ Yusuf İzzettin, Mecelletu'l-Mecmau'İlmî el- İrâkî, c.4 ,sayı 38, s. 157, Badat, 1987.

¹¹ Attar, a.g.e. s. 40; Dr. Nassar Hüseyin, Al-Mu'cemu'l-'Arabî Neş'etuhû ve Tatavvuruhû, c.I, s.178, kahire, 1998.

¹² Encyclopaedia Americana, c.VII, s.87, 1968.

¹³ Zeydan, Corci, a.g.e. c.II, s.354;Huseyin Nassar, el-Mu'cemu'l-'Arabî, c.I, s.179,Daru Mıs İi7-Tıbaa, Kahire, 1988.

¹⁴ Okıç, Tayyib, Arapça-Türkçe Büyük Lügat'taki önsözü, c.I, Ankara, 1964(XIV).

¹⁵ Hüseyin Nassar, el-Mu'cemu'l-'Arabî, c.I, s.178; Mukaddimetu's-Sihah, s.41;Tarihu Edebi'l-'Arabî, c.II, s.354.

¹⁶ Hüseyin Nassar. A.g.e.s. c.I, s.178; Mukaddimetu's-Sihah, s.42; Dilaçar, Agop, Dil, Diller ve Dilcilik, s.188, Ankara, 1968.

¹⁷ Hüseyin Nassar, c.I, s.178;Mukaddimetu's-Sihah, s.41-42.

¹⁸ Mukaddimetu's-Sihah, s.41.

¹⁹ Corci Zeydan,Tarihu'l-Edebi'l-'Arabî, c.II, s.354.

²⁰ Vardar, Berke, Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, s.191, İstanbul, 1998.

kurmayı hedefleyen ve manaya delil veya nesne-kelime ilişkisini açıklayan kelimeler yığınınına²¹; bir dildeki kelimelerin tümünü ya da bir kısmını genellikle alfabe sırasına göre aynı dil ya da başka dil aracılığı ile tanımlayan kitaba²², ya da bir başka deyişle bir dilin abecesel çizelgeye sözlük denir.²³

Sözlük, en büyük dil sanatlarından biri olarak kabul edilmektedir.²⁴ Dilin, diğer dillere karşı garantisi, dilin koruyucusudur. Dil araştırmacılarına rehberlik eden bir kaynaktır. Dilin aslını ve kültürel mirasını öğrenmede bir yardımcıdır.²⁵

Sözlüğün daha kapsamlı bir tanımını şu şekilde yapabiliriz; "Bir dilin etkin ya da birden çok söz varlığını söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren bağımsız biçim birimleri temel alarak bunların başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir söz varlığı kitabıdır."²⁶ Şeklinde daha kapsamlı olarak tanımlanmıştır.

Sözlük Hazırlama Yöntemleri

Sözlük hazırlamada en büyük güçlük eserde yer verilecek olan sözcüklerin belirlenmesidir. Bir dilde kullanılan sözcüklerin tümüne yer vermek neredeyse mümkün değildir. Gündelik hayatta kullanılan sözcüklerin sayısı farklı nedenlerle günden güne değişmektedir. Dolayısıyla bunların hepsini kapsayan bir sözlüğün yapılması mümkün görünmemektedir. Hem bu zikredilen nedenler hem de bugüne değin edinilen tecrübeler ve gelişmeler günümüzde sözlük hazırlamada belli bir takım ölçütlerin ve yöntemlerin gelişmesini sağlamıştır. Burada öncelikle sözlük hazırlığının en az şu üç aşamadan geçmesi gerektiğinin önemi hatırlatmak gerekmektedir.

a)Sözcüğün yazımı ve söylenişi, bu durum daha çok yazılışlarıyla okunuşları farklılık arz eden Avrupa dilleri için geçerlidir.

b)Dilbilgisel ulamı.

c)Anlamın ya da tanımın çözümlenmesi²⁷

Sözlük hazırlamada en önemli husus, amacın belirlenmesi; sözlüğün değişik amaçlara göre değişik nitelikte hazırlanmasıdır.

Eğer amaç bir dilin bütün söz varlığını ortaya koymaksa buna uygun bir çalışma yapılmalıdır. Amaç belli bir düzeydeki kitleye seslenmekse, söz varlığının sınırı ona göre düzenlenmeli, anadil sözlüklerinde olduğu gibi iki dilli sözlüklerde de temel sözvarlığı ve sıklık²⁸ dizelgeleri göz önünde tutulmalıdır²⁹. Burada yazılı ve sözlü dilde en sık kullanılan sözcüklere öncelik vermenin zorunlu olduğu söylenebilir.

Tanımlarda bir tür daire çizmekten kaçınılmalıdır.³⁰ Bir kelimeyi yakın anlamlı bir kelimeyle açıklamanın yanında kısa izahlar yapılarak gerektiğinde örneklerle desteklenmelidir. Bir dilin bütün söz varlığını içeren bir sözlük hazırlamak söz konusu ise bu sözlüğe temel olacak sözcükler ve bunların kullanımları doğrudan doğruya dilin yazılı ürünlerinin tanınması yoluyla seçilip fişlenmelidir.³¹ Geçen zamanın dilde derecelenmelere yol açtığını da unutmamak gerekir. Dilin durmadan değiştiğini, tarihte birbirinden uzak iki dönemdeki biçimini karşılaştırdığımızda açıkça görürüz. Ama tarih boyunca geçirdiği bu gelişmeyi bir yana bırakıp zamandaş dili yani belirli bir süre içinde kullanılan sistemi kendimize konu yapmak istesek zaman boyutunu göz önünde tutmalıyız. Seçtiğimiz süre ne kadar kısa olursa olsun

²¹ Afif Abdurrahman, Min Kadâyâ'l-Mu'ceme'ti'l-'Arabiyyati'l-Mu'âsıra, s.373,Daru'l-Garbi'l-İslamî, Tunus, 1986

²² Nassar, Huseyn, Al-Mu'cemu'l-'Arabi Neşetuhu ve Tatavvuruhu, s.VIII.(sayfa 9 a bak).

²³ Jocopp Grimm-Wilhelm Grimm, Deutsche Wörterbuch, C.I, s.IX, 1854, Leipzig.

²⁴ Havliyat, el-Cami'atu't-Tünisiyye, Tunus, 1997.

²⁵ Yusuf İzzeddin, Mecelletu'l-Mecme'u'l-'İlmi'l-Irakî, c.4, s.154, Bağdat, 1987; al-Arab, s.88, Mayıs, 1983.

²⁶ Aksan, Doğan, Her Yönüyle Dil, Türk Dil Kurumu, 1985, Ankara.

²⁷ Öztokat, a.g.makale, s.66.

²⁸ Sıklık:Titreşen bir nesnenin bir saniyedeki titreşim sayısı; bir konuşmada, bir yazıda veya bir yazarın eserinde bazı kelimelerin öteki kelimelere oranla daha çok ya da daha sık kullanılması durumu..Bkz.

Korkmaz, Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1992.

²⁹ Aksan, Doğan, aynı eser, s 86; Öztokat aynı makale, s.66.

³⁰ Bayrav Süheyla, Filolojinin Oluşumu, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yayınları, s.68, İstanbul, 1975.

³¹ Aksan,D.a.g.e.s.86.

zamandaş bir dil tabakasını sınırlamak güçtür. Çünkü her an eski deyimler, sözler hatta yapılar neolojizmlerin³² yanında yaşamaktadır.³³

Sözlük hazırlayanların işlerini güçleştiren olgulardan birisi de, dilcilerin ne kelime ne de sözlük birimi için herkesin uygun bulduğu bir tanıma varamamış olmaları ve sözlüklerin giriş birimlerinin hangi ölçütlere göre sıralanacağı sorusudur. Sözlük hazırlamanın önemli bir evresini oluşturan madde başlarının düzenlenmesinde, madde başı olacak öğelerin seçiminde nelere dikkat edilmeli, ismin hangi hali, fiilin hangi biçimi seçilmeli gibi hususların tespiti problemdir.³⁴ Birçok batı dili ile beraber Türkçe sözlüklerde mastar, madde başı olarak ele alınırken, Arapça sözlüklerde durum tamamen farklıdır. Ya fiilin üçüncü tekil-eril şahsına göre çekimi esas alınmakta ya da harflerin fonetik yapıları gözetilmektedir.

Sözlük hazırlamada morfemlerin (Fr.morphome; biçimbirim) önemli bir yeri vardır. Ancak morfemler konusu güçlüklerle doludur. Bazı morfemler özerk kullanılmasına rağmen, aynı görevi yüklenen başka morfemler ek durumundadır.³⁵

Sözlük hazırlamada en önemli ve en çok özen isteyen iş, tanımlamanın verilmesidir. Yanlışlığa çok çabuk düşmeye ya da eksik anlatıma elverişli olan bu işlem, ayrı bir uzmanlığı ve geniş bir kültürü gerektirir.³⁶

Tanımlar, öğelerin temel anlamlarından başlayarak yan anlamların bu öğeyle ilişkisine ve kullanım sıklığına göre sıralanmalı, deyimlere ve başka unsurlara yer verilmeli, edebiyattan ve günlük konuşmalardan da yararlanılmalıdır.

"*Kelimenin nereden geldiğini bilmek anlamı daha belirginleştirir*" kanısı, eski Yunan'da yaygındı. Yunanlılar, köke dayanarak sözleri açıklamaya çalışmışlar; dilin, yansıtan kelimelerden (onomatope) geldiğini savunmuşlardır.³⁷

Sözün kökenine inmek, sözün gerçek anlamına varmaktır. Dolayısıyla kökenbilimin, hakikati bulma yolu olduğu söylenebilir. Nitekim Ortaçağ'da kökenbilim ile felsefe terimlerinin eşanlamı sayılmaları buradan gelmektedir.

İskenderiye de, eski Yunan'da görülen akımları yani kelimeleri bölme ya da anlamı yansıtan kelimelere indirgeme yöntemini sürdürmüştür. Yazılı belgelerde kavramın kökeniyle ilgili açık bir işaret yoksa, yani verilen terim bir varsayım ise, başına konulan bir yıldız (*) işaretiyle durum belirtilir. Bazı sözlerin karşısına da kökenin bilinmediği yazılır.³⁸

Addaş öğeler sözlükçülükte ayrı birer madde başı olarak ele alınır. Genel sözlüklerde herhangi bir uzmanlık alanının ayrıntısı sayılabilecek olan ve herkesçe bilinmeyen ya da bilinmesi gerekli olmayan kavramlara genellikle yer verilmez.

Sözlük Türleri

Arap sözlük biliminin araştırılmasında metinlerin kaynak olarak ele alınması bir vakıadır. Bu gerekli bir şart olmasına rağmen tek başına yeterli değildir. Bu sebeple sözlük yapımında takip edilen metotların ve esas alınan fikirlerin araştırılması bir zorunluluktur. Sözlüklerin hazırlanmasındaki yöntem farklılıkları bilimsel bir temele dayanmaz. Bu farklılıklar, daha ziyade sözlüklerin hazırlandığı dönemin şartlarının ortaya çıkardığı bir durumdur.³⁹

Hazırlanış amaçları ve taşıdıkları nitelikler bakımından çok çeşitli olan sözlükleri şu şekilde sınıflandırabiliriz.

³² Neolojizm, dil uydurma, yeni sözcük demektir. Dili zenginleştirmek için yeni sözcükler kullanmaya da bu ad verilmiştir. Bkz. Orhan Hançerlioğlu, Felsefe Ansiklopedisi, cilt. 4, s.241, Remzi Kitabevi, İst. 1978.

³³ Bayrav, S., a.g.e, s. 69.

³⁴ Bayrav, S., a.g.e.s.94.

³⁵ Bayrav, S., a.g.e.s.94.

³⁶ Aksan, D., a.g.e. s.86.

³⁷ Yansılama(Fr. Onomatopee): Tabiattaki sesleri yansıtmaya yönelik, bu bakımdan dilin kabul ettiği ses birleşimi ile gösterilen, arasında yakın bir bağ bulunan, dolayısıyla oluşması bir sebebe dayanan dil birlikleri; gür gür, pat pat, küt küt, gürüldemek, patırdamak, kıkırdamak, parıldamak, şırıldamak, civ civ... Bkz. Korkmaz, Zeynep, a.g.e.s.170.

³⁸ Bayrav, S., a.g.e. s.100.

³⁹ Havliyatul Câmi'âti't-Tünisiyye, sayı 15, s.110-112, Tunus, 1977.

1- Bir ya da birden fazla dilin söz varlığının işlendiği sözlükler : Bu sözlük türleri tek dilli ve çok dilli olmak üzere iki kısma ayrılır.

a)Tek dilli sözlükler :İsminden de anlaşılacağı üzere sadece bir dilin söz varlığını ortaya koyarak aynı dilde açıklayan eserlerdir. Bu eserleri iki kümeye ayırmamız mümkündür.

a-1)Zamandaş dildeki birimlerin anlamının verildiği eserler:Bu eserlerde günümüzün dilini yansıtmaya şartı aranmaz, herhangi bir dönemin dilindeki birimleri toplayıp açıklayabilirler. Belli bir dönemin dilini tanımlayan sözlükler kapsam bakımından ayrıntılıklar gösterir. Kelimenin anlamı açıklanmak istenirse o takdirde zaman boyutu hesaba katılmak durumundadır.

a-2)Kelimelerin kökeninin ve dile giriş tarihini gösteren eserler: Sözcük bilgisi çalışmalarına bir başlangıç sağlayan kökene inme yani bir kelimenin en eski biçimini bulma neredeyse imkansızdır .Çünkü bir kelimenin ilk defa nerede, kim tarafından, ne şekilde ve hangi anlamda kullanıldığı bilinemez. Adeta zaman boyutu dışında, sıfır dereceye yerleşmiş bir temel bilgidir. Kelimenin bugüne uzanan gelişme düzeyi tanınmış olur.⁴⁰

b)Çok dilli sözlükler: Bu tür sözlükler birden çok dilin sözvarlığının işlendiği kaynaklardır. En yaygın olanları, en az iki dili ele alıp karşılıklı açıklayanlardır. Bir yabancı dilin öğrenilmesi ve çevirilerde kullanılan bu tür sözlüklerde madde başı olarak alınan öğelerin aydınlatılması sırasında değişik anlam ve kullanımlarla beraber farklı deyim ve sözler de yakınları veya eşdeğerleriyle izah edilir.

2-Alfabetik sıranın esas alındığı sözlükler: Sözlük türleri arasında en yaygın olanıdır.

b) Kavram (ya da kavram alanı) sözlükleri

Kimi dilcilerin adbilimsel⁴¹ (anomasiology) sözlükler dedikleri bu yapıtlarda temel alınan, bir dilin yada karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin sözvarlıklarının kavram alanlarına göre sıralanmasıdır. Bu kavram ya da kavram alanı sözlükleri ya bir dilin iç yapısının, anlatım yollarının inceliklerinin belirlenmesi gerçeği yansıtmadaki ayrıcalıklarının ortaya konması amacıyla hazırlanır ve dil-düşünce ilişkisinin araştırılmasında, kimi dilbilim konularının aydınlatılmasında yararlı olur yada dil akrabalıklarının, geniş anlamdaki ad bilim sorunlarının araştırılması ve aydınlatılmasına yardımcı olacak biçimde düzenlenir.

Bu tür sözlükler, okuyucuların, kavramların karşılığını daha kolay bulabilmesi için kavramlarla ilgili kelimelerin bir araya getirilip abece sırasına göre düzenlendiği ve birbiriyle ilgili madde başlarına göndermelerin yapıldığı yapıtlardır.

3-Ele alınan söz varlığının niteliğine göre yapılan sözlükler

a) Genel sözlükler. Aktüel yaşantımızda en yaygın olan yapıtlar olarak nitelendirilebilecek olan sözlük türüdür. Belli bir dilime yönelmeden, bir ortak dili –ki bu dil yazı dilidir- bütün öğeleriyle ele alan eserlerden oluşmaktadır.

b)Lehçebilim sözlükleri: Lehçebilim sözlükleri ya belli bir lehçeyi, ağız ya da karşılaştırmalı olarak değişik lehçe ve ağızları, yazı dilindeki karşılıklarıyla açıklayarak ele alıp bunların sözvarlıklarını sunan yapıtlardır. Daha çok dil tarihinin ses, biçim ve anlam açısından araştırılmasında kullanılan bu sözlükler kavramların kökenlerinin incelenmesi açısından yararlı ve gereklidir.

⁴⁰ Imbs,Paul,Cahiers de lexicologie, 1960, sayı 2, s. 15

⁴¹ Adbilim , gösterilenden yada kavramdan hareketle anlatım, göstergelerin bağlandığı gösterenleri inceleyen anlambilimsel araştırma. Adbilim, kavram bilimin yaklaşımına karşıt bir yoldan anlam olgularını ele alır.Bkz. Vardar ,Berke a.g.e.s.14 ABC kitap evi ,İst.1998,Prof. Zeynep Korkmaz da Adbilimi ;" Geniş anlamıyla isimleri kelime kavram ilişkileri yönünden inceleyen bilim dalı " olarak tanımlamış, örneğin , sınav kavramının dilden dile nasıl anlatıldığını, Ar. İmtihan, İng. Examination, Türk. Sınav örnekleriyle açıklayarak adbilimin bu anlatımda hangi etkenlerin rol oynadığını incelediğini ifade etmiştir. Bkz. Korkmaz, Zeynep, a.g.e. s.3.

c) Eşanlamlı, eşadlı, ters anlamlı öğeler sözlükleri: Bir kavramın eşanlamlılarıyla karşılandığı sözlükler ana dilin ve özellikle bir yabancı dilin inceliklerine inmede yardımcıdır.

d)Yabancı öğeler sözlükleri: Bir dilde kullanılan yerleşmiş ve yerleşmemiş yabancı öğeleri bir araya getiren, bunların alındıkları dilleri geçtikleri kaynakları, dilde geçirdikleri değişimleri saptayan yabancı öğeler içeren sözlüklerdir.

e)Tarihsel sözlükler:Dil tarihinin aydınlatılması, çeşitli dil olaylarının incelenmesi için gerekli olduğu kadar köken bilgisi sözlüklerinin yazılabilmesi için de zorunlu olan tarihsel sözlükler bir dilin söz varlığını tarih boyunca izleyerek her sözcüğün en eski biçimini, değişik anlam ve kullanımlarıyla geçtiği kaynakları saptamaya yönelik geniş çerçeveli, büyük oylumlu yapıtlardır.

f)Köken bilgisi sözlükleri: Dildeki öğelerin kökenlerini aydınlatmaya yönelik, aynı zamanda sözvarlığı aracıyla bir dil birliğinin kültürünü onun başka dil birlikleriyle ilişkilerini ortaya koyabilen köken bilgisi sözlükleri, geniş yelpazedeki araştırmaların ürünüdür.

g)Uzmanlık alanı sözlükleri (terim sözlükleri): Yalnızca terim niteliği taşıyan öğeleri ihtiva eden uzmanlık alanı sözlükleri olan terim sözlükleri, özellikle mesleklere dayanan belli grupların, belli kesimlerin dilini yansıtır.

h)Argo sözlükleri: Sürekli bir değişim içinde olan, hemen her yıl birçok yeni ögenin katılmasıyla değişikliklere uğrayıp eski anlamını yitiren değişen ya da unutulmuş sözcükleri bir araya getiren sözlük türüdür. Bu sözlükler savaşlar, toplumsal olaylar, bunalımlar gibi toplumun sosyal ve psikolojik yapısını etkileyen faktörleri yansıtmaları bakımından göz ardı edilemeyecek olan anlatım biçiminin söz varlığını ihtiva etmesi açısından önemlidir.

ı)Deyim ve atasözü sözlükleri: Bir dilin ve milletin özelliklerini yansıtan deyimlere ve atasözlerine ait sözlükler, tek dilli olduğu gibi çift ya da daha fazla dilli de olabilirler. A-b-c sırasına ya da kavram alanlarına göre hazırlanabilen bu tür eserler, sözvarlığının iyice bilinebilmesi, dil birliğinin dünya görüşünün ve değer yargılarının belirlenebilmesi için gereklidir.

Bütün sözlükler dildeki genel kullanımının dışına çıkan, özellikle kimi yazar ve edebiyatçıların anlatımlarını temel alarak özel anlatım biçimlerini bir araya getiren yapıtlardır.

ı)Sanatçı ve metin sözlükleri: Sanatçının kişiliğini, ilgi alanını, önem verdiği kavramları yansıttığı kadar dil içinde kendi kullandığı söz varlığını belirlemesi dolayısıyla da yararlı olan sanatçı metin sözlükleri hem dil incelemeleri hem de yazın çalışmalarını açısından yabana atılmayacak eserlerdir.

j)Yanlış yerleşmiş öğe sözlükleri: Yanlış yerleşmiş öğeler sözlüğü, bir dilde şimdiye kadar yanlış anlamıyla yerleşmiş, yanlış biçimiyle kullanılan öğeleri bir araya getiren yapıtlardır.

k)Tersine sözlükler: Son seslerine göre abece dizisiyle sözcükleri veren sözlük türleri, dil çalışmalarına,ses bilim ve biçim bilim çalışmalarına yardımcı olan sözlüklerdir.⁴²

ARAPÇADA LEKSİKOĞRAFİ ÇALIŞMALARI

Arap dilinin özgünlüğünü koruduğu, Arapların kendi coğrafyalarının dışındaki toplumlarla pek fazla ilişkilerinin olmadığı dönemlerde sözlüğe ihtiyaç duyulmamıştır. İslâmiyetin yayılmasıyla birlikte genişleyen coğrafyada Kur'an ve Hadisin yeni müslüman topluluklar tarafından öğrenilme ve anlaşılma gayretleri, ilk sözlüklerin vücuda gelmesinin temel nedeni olmuştur.Böylece Abdullah b. Abbas (ö.68 h.) ile başlayan bu çalışma, Ebu Said Abân b. Saleb (ö.141h.) , Ali bin Hamza El- Kisâf (ö. 189 h.), El-Asmaî(ö. 213h.) Al-Ahfaş al-Avsat Sa'îd b. Mas'ade (ö.215 / 221 h.), İbn Kutayba (ö.276 h.), Sa'leb (ö.291 h.), Ebu Cafer Ahmed bin Muhammed bin Yezdâd

⁴² Geniş bilgi için bkz. Doğan, Aksan, a.g.e.c.3, s.82-85.

et-Taberî, Siraceddîn Amr b. Ahmed el Ensârî (ö.804 h.), Zeyneddin Abdurrahîm b. el-Huseyin el-'Irâkî (Elfiyye fi Garîbî'l-Kuran) (ö.806h.), Ahmed bin Muhammed el-Hâim el-Mısırî (ö.815 h.)-(Et-Tıbyân fi Garîbî'l-Kuran), el-Makrîzî (ö.845 h.)-(Garibu'l-Kuran), Mustafa bin Hasan ez-Zehabî el-Mısırî (ö.1285 h.)-(Tefsîru Garibi Kurani'l-'Azîm).⁴³vb. bilim adamlarının yaptıklarıyla devam etmiştir.

Hadis alanında da bu anlamda önemli eserler verilmiştir. Ebu Abîd (ö.224 h.), İbnu'l-'Arabî (ö. 231 h.), İbn Kuteybe (ö. 231h.) ve Abdu'l-Melik bin Habîb el- 'Elbîrî gibi alimlerin Garibu'l-Hadis adıyla tanınan eserleri bu alandaki yapıtlara örnek gösterebiliriz..

Fıkıh sözlüklerine örnek olarak, Ebu Mansur Muhammed bin Ahmed el-Ezherî'nin " Ez-Zâhir fi Garâibi Elfâzi İmami'sh-Şâfi'" (282-370 h.), Ebu'l-Feth Nasir bin Abdu's-Seyyid el-Mutarrazî el-Hârezmî'nin (538-616 h.) "el-Mağrib fi Tertîbi'l-Mu'arrab", Ebu Zekeriyâ Muhyiddin bin Şeref en-Nevevî'nin (631-676 h.) "Tehzîbu'l-Esmâi ve'l-Lugât", Muhammed bin Abdusselam el-Emeviyyî'l-Mekkî'nin (hicri 7. yüzyıl) "Luğâtu Muhtasar İbn Hâcib" ve Ahmed el- Makrâ el-Feyûmî'nin (770 h.) "el-Masâbihu'l-Munira" adlı eserlerini sayabiliriz. Görülüyor ki bütün bu uğraşlar yukarıda belirttiğimiz yeni dinin anlaşılması gayretlerinden doğan birer sözlük çalışması olarak nitelendirilebilir.

Sözlük yazımı başlangıçta anlaşılması zor olan bazı sözcüklerin açıklaması biçiminde ortaya çıkmış, bir sonraki aşamada ise dil ile uğraşan kişilerin bu tür ferdi çalışmaları bir araya toplayarak risaleler şekline dönüştürmeleriyle gelişmiştir. Bu tür çalışmalara örnek olarak Ebu Hâtem'in zamanlar, böcekler ve kuşlarla, el- Esmâ' nin, silahlar, develer, hurma ağaçları, vahşi hayvanlar, bitkiler ve ağaçlarla, Ebu Zeyd'in, yağmurla ilgili çalışmalarını gösterebiliriz.⁴⁴

Yukarıda özet olarak verilen tarihi bilgilerden de anlaşıldığı gibi, Arap leksikografisi, bütün çeşitleri ve özellikleri ile Avrupa'dakilerden daha eski, daha köklü, hem de daha uzun süre geçerliliğini sürdürmüştür.⁴⁵ Arapça sözlüğün çok önceleri önemli aşamalar kaydettiğini, meşhur Avrupa dillerindeki sözlüklerin ise ancak 17. ve 18. yüzyıllarda belirgin bir sözlük örneği olarak ortaya çıkabildiği anlaşılmaktadır. Öyle ki "lexicography" terimi İngiltere'de 1680'de, Fransa'da da 1716 yılından sonra kullanılmaya başlamıştır.⁴⁶ Avrupa dillerinde kapsamlı ve hacimli sözlükler ancak bu dönemlerde yazılmıştır. Örneğin; Fransada Larous, İngilterede Oxford sözlükleri 19. yüzyılın eserleridir.⁴⁷ Görülüyor ki bugünkü manada bir sisteme oturtulmuş sözlük çalışmalarının öncüleri Araplar olmuştur. Bunların başını da el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (722-797h.) çekmektedir. Nitekim Günümüze kadar ulaşan en büyük sözlük olma ünvanına sahip olarak ulaşan İbni Manzur'un Lisanu'l-Arab'ı, Ezherî'nin (282-370h.) et-Tezhîb'i, Cevherî'nin (v.400 h.) es-Sıhah'ı, İbn Sîde'nin (398-458h.) el- Muhkemi ve İbn Berrî'nin es- Sıhah üzerine yazdığı haşiyesi gibi eserlerin bir araya getirilerek yaptığı, yeniden düzenleme ve tasarruflardan başka bir şey değildir.⁴⁸ Buradan da anlaşılıyor ki Lisanu'l-Arab'a benzer sözlükler çok önceleri gün ışığına çıkmıştır.

Biraz geriye gittiğimizde sözlük alanında, geçen yüzyılda önemli çabaların sarf edildiğini görüyoruz..Bunların başında Fâris eş-Şedyak'ın yazmış olduğu, el-Câsûs Ale'l-Kamûs adlı eseri gelmektedir. Bunu mütakiben El-Bustânî nin Muhitu'l-Muhîti, Eş-Şertûnî de , Akribu'l-Mevarid adlı eserlerini yazmışlardır. Bu alandaki

⁴³ Huseyn Nassâr, El-Muu'cenu'l-'Arabî Neş'etuhû ve Tetavvuruhû, c.1, s.33-42, Mısır, 1988-İbn en-Nedim, El-Fihrist, s. 73, Daru Katri bin El-Fucae, 1985-BROCKELMANN, Carl, Geschichte Der Arabische Litterature, c.1, s.33, Leiden, 1943.

⁴⁴ Yusuf İzzettin, a.g.e.s.158.

⁴⁵ Muhammed el-Muncimî as-Sayyâdî, At-Ta'rib ve Tansikuhû fi'l-Vatani'l-'Arabî, s.250, Beyrut, 1980.

⁴⁶ Muhammed Reşad Hamzâvî, İmâlu Mecme'u'l-Luga al-'Arabiyya, s.491, Kahire, 1968.

⁴⁷ İbrahim Medkur, El-Mu'cenu'l-'Arabî fi'l-Karni'l-İşrin, Mecmau'l-Luğatu'l-'Arabiyye, sayı16, s.7, Kahire, 1963.

⁴⁸ İbrahim Medkur, a.g.e.s. 8, Adnan El-Hatîb , El-Mu'cenu'l-'Arabî Beyne'l-Madî ve'l-Hadir, s. 35, Mektebetü Lubnan , Beyrut, 1994.

gelişmeler bununla da sınırlı kalmayıp 20. yüzyılda Muhtaru's-Sıhah, Misbâhu'l-Munîr, el-Muncid gibi sözlükler kaleme alınmıştır. Ancak bu sözlüklerde daha önce yapılanların etkisinden kurtulup, çağın sosyal ve teknolojik gelişmelerinin gereklerini yerine getirecek bir özgünlük görülmemektedir. Sürecin bu aşamasında Kahire Dil Kurumunun devreye girerek çağın ihtiyaçlarına cevap aramaya yönelik çabalar sergilediğini görmekteyiz. Bu bağlamda 1908 yılında Kahire Dil Kurumunun öncülüğünde yapılan bir toplantıda, aralarında Alman Müsteşrik Fisher'in de bulunduğu bir komisyon oluşturulup, eski metinlerin de esas alınacağı yeni bir sözlüğün hazırlanmasına karar verilir. Ancak bu oluşumun öncüsü olan Fisher'in 1949 yılında vefatı ile telifte izlenen dilin tarihsel aşamalarını da içine alan Oxford metotlu çalışmalar aksamıştır. Bu çalışmanın küçük bir bölümü her ne kadar 1956 yılında neşredilmiş olsa bile, maksadı taşımaya yeterli olamamıştır.⁴⁹ Arap dilinin yazıya geçmiş bütün evrelerini içine alma çabasında olan bu çalışma, şiiri ile nesri ile bütün câhiliye ve islamî dönemleri içine alacak biçimde devam etmektedir.

Çalışmalar devam ederken, Kahire Dil Kurumu bir nebze de olsa bir an önce ihtiyaçlara cevap verebilmek için, Eğitim Bakanlığının talebi üzerine 1936 yılında El-Mu'cemu'l-Vasîf adlı sözlüğün hazırlanmasına karar vermiştir. Ne var ki bunun, Larus es- Sağîr adlı sözlükten çok farklı olmayışı, çalışmaya katılanların şevkini kırarak zaman zaman yavaşlamasına neden olmuştur. Buna rağmen 1100 sayfa 30 bin maddeyi içeren, bir milyon kelimeye sahip, yer yer eskiye ve yeniye de değinen, yaygın terminolojilere yer veren, günlük hayatla ilgili bazı sözcükleri de içine alan bu yapıt, bir sözlük olarak iki cilt halinde çıkmıştır.⁵⁰ Her ne kadar istenilen amaca tam olarak ulaşamamış olsa bile, bu eser daha öncekilerle karşılaştırıldığı zaman bazı yönlerden farklı olduğu görülecektir. Örneğin; kelimelerin çekimlerine göre değil de telaffuzlarına göre sıralanışı, tanımlarda itinalı ve anlaşılır bir dil kullanılmış olması, şahide sadece gerektiği yerde yer verilmiş olması, yeni anlamlar kazanmış çağdaş sözcüklerin açıklanması ve Dil Kurumunun onayladığı yabancı dillerden geçmiş olan sözcük ve terminolojilerin uzmanlarca açıklanmış olması gibi özellikler el- Muncid, ve el- Mevârid ve benzeri sözlüklerden farklı olduğunu göstermektedir. Bu çalışmanın tarihi sürecinde yazılan Mu'cemu'l-Vasîf ve ikili sözlükler diye adlandırabileceğimiz Arapça –Fransızca, Arapça – İngilizce vb. sözlükler ise, daha ziyade sınırlı bilimsel çalışmalar, veya ticari alanlarla ilgili ihtiyaçlara cevap verebilme hedefine yönelik eserlerdir.

Lehçelerle ilgili sözlüklere gelince, her ne kadar dil kurumları tarafından bu alanda ki çalışmalar teşvik edilmiş olmasına rağmen boyutlarının genişliği nedeniyle bu tür çalışmalarda yeterli bir düzeye ulaşamadığı söylenebilir.

Sonuç

İlk sözlük ilk insanın dahi ihtiyaç duyduğu bir fenomen olmuştur. Dolayısıyla bu saik, milattan önceye dayanan dönemlerden itibaren bir çabaya dönüşmüş ve ilk leksikografi çalışmaları olarak tarihte yerini almıştır. Zaman içerisinde insanlığın çok farklı dil ailelerine ayrılmasıyla da çok dilli sözlük ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

Çağdaş sözlükbilim bağlamında metodik çalışmaların ilklerinin Araplar tarafından yapıldığını görmekteyiz. Ancak yakın tarih diyebileceğimiz dönemde, bir dilin tarihi perspektifini de içeren en kapsamlı sözlük çalışmasının İngiliz diline ait olduğunu görüyoruz. Batılıların bu çabalarından ilham alan Arap dünyasının da benzer bir çalışma içinde olduklarını müşahede ediyoruz.

⁴⁹ Geniş bilgi için bkz. İbrahim Medkur, a.g.e. s. 9-10, Ayrıca aynı yazı Dil Kurumunun genel sekreteri olan İbrahim Medkur'un kaleminden el-Mu'cemu'l-Vasîf adlı sözlüğe mukaddime olarak konmuştur. Bkz.c.1,s. 5,el –Mektebetu'l-İlmiyye, Tahrân; Hasan Nassar, a.g.e. c.II, s. 586.

⁵⁰ Bkz. El- Mu'cemu'l-Vasîf, el Mektebetu'l-İlmiyye, Tahrân, İbrahim Medkur, age. s. 10.

Leksikografide son zamanlarda yapılan çalışmalar, çağın sosyo-kültürel, siyasi, ekonomik vb. ihtiyaçları da göz önüne alan bir perspektifle ele alınmış ve kriterler de bu bağlamda konulmuştur.

KAYNAKÇA

- Afif Abdurrahman, **Min Kadâyâ'l-Mu'cemiyyeti'l-'Arabiyyati'l-Mu'âsıra ,Fi'l-Mu'cemiyyeti'l-Arabiyyeti'l-Mu'âsıra, sayı 15,16,17**, Tunus 1986
- Aksan, Doğan, **Her Yönüyle Dil**, Türk Dil Kur. Ankara ,1985,1990,
- Attar, Abdulgafur, **Mukaddimetu's-Sıhah**, , Kahire,1956.
- Bayrav Süheyla, **Filolojinin Oluşumu**, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yayınları, , İstanbul, 1975.
- Dilaçar, Agop, **Dil, Diller ve Dilcilik**, Ankara, 1968.
- Encyclopaedia Americana**, 1968.
- Fischer, Wolfdietrich, **Al-Mu'cem al -'Arabî et-Târihi**, Kahire 1967.
- Orhan Hançerlioğlu, , Felsefe Ansiklopedisi, Remzi Kitabevi, İst. 1978.
- Havliyatü'l-Câmi'âti't-Tûnisiiyye**, sayı 15, Tunus, 1977.
- İbrahim Medkur, **El-Mu'cemu'l-Arabî fi'l-Karni'l-İşrin, Mecmau'l-Luğati'l-Arabiyye**, sayı16, Kahire,1963.
- İbrahim Mustafa , Ahmed Hasen ez-Zeyyat, ve Diğerleri, **El- Mu'cemu'l-Vasît , el Mektebetu'l-İlmiyye** ,Tahran.
- Imbs,Paul,**Cahiers de lexicologie**, 1960, sayı 2
- İncil, çağdaş Türkçe Tercümesi**, Yeni Yaşam Yay. İst. 1994.
- Jocopp Grimm-Wilhelm Grimm, **Deutsche Wörterbuch, Leipzig** , 1854.
- Korkmaz, Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Türk Tarih Kur. Yay. Ankara, 1992.
- Muhammed el-Muncimî as-Sayyâdî, At-Ta'rîb ve Tansîkuhû fi'l-Vatani'l-'Arabî**, Beyrut, 1980.
- Muhammed Reşad Hamzâvî, **Mecme'u'l-Luga al-'Arabiyya**, , Kahire, 1968.
- Nassar Hüseyin, **Al-Mu'cemu'l-'Arabî Neş'etuhû ve Tatavvuruhû**, kahire, 1998.
- Okiç, Tayyib, **Arapça-Türkçe Büyük Lügat'taki önsözü**, Ankara, 1964
- Öztokat, Erdin, **Sözlük Üstüne Gözlemler, Dilbilim IV**, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul, 1979.
- Vardar, Berke, **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, , İstanbul, 1998.
- Vardar, Berke, **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, 1998.
- Yusuf İzzeddîn, **Mecelletu'l-Mecme'u'l-İlmi'l-Irakî**, , Bağdat, 1987
- Zeydan, Corci, **Tarihu'l-Edebi'l-'Arabî**, Kahire, 1985.